

यसमित्र

इलामको माइवेनी मेला
 बाजाको व्यापक अर्थ
 किरात राई जातिको लोकबाजा पुँड
 यलम्ब बाजा के हो ?
 संगीतका रूप अनेक
 नेवारी सम्प्रदायका वाहमासे लोकगीतहरु

सम्पादक

रामकुमार श्रेष्ठ
यादवराज पाठक

सहयोगी

अर्जुन विष्ट

स्वस्तिक अधिकारी

कृष्ण चापागाई

प्रकाशजंग कार्की

शुभेच्छा विन्दु

मुरारीप्रसाद सिंगदेल

कम्पटर टाइप सेटिङ्ग

युनिभर्सल कम्युनिकेशन

न्यूरोड, २५५७२२

मुद्रक

ऐश्वर्य छापाखाना, रक्तकाली

फोन: २५२०६९, ३५४९८२

प्रकाशक

नेपाली लोकबाजा संग्रहालय

पो.ब.नं. ११५२७, फो.नं. २५७४६२

फ्याक्स: २५५४७३,

काठमाण्डौ, नेपाल

यसभित्र

बाजाको आवाज	- २
ईलामको माईवेनी मेला	- ३
बाजाको व्यापक अर्थ	- ११
किरात राई जातिको	
लोकबाजा पुङ्	- १४
यलम्ब बाजा के हो ?	- १७
संगीतका रूप अनेक	- २०
नेवारी सम्प्रदायका	
बाहमासे लोकगीतहरु	- २४

तपाईंसँग लोकबाजा छन् ?

हामी नेपाली लोकबाजाहरुको खोज-अनुसन्धान र संग्रहमा जुटिरहेका छौं। तपाईंहरुसँग नेपाली बाजाहरु सम्बन्धी कुनै जानकारी, लेख तथा बाजाहरु छन् भने हामीलाई उपलब्ध गराइ सहयोग गरिदिनु हुन अनुरोध गर्दछौं। साथै यस संग्रहालयको आजीवन सदस्य बनेर पनि हामीलाई सघाउन सक्नुहुन्छ।

नेपाली लोकबाजा संग्रहालय

नेपाली बिहेमा व्याण्डबाजा !

बितेको वैशाख महिना बिहेको रमभुम र चमकधमकमा बित्यो । सृष्टि चलाउन, परम्परा धान्न र संस्कृतिलाई निरन्तरता दिन गरिने हाम्रो विवाह संस्कारमा केही कुरा खस्किदै गइरहेको अनुभव गर्न सकिन्छ । अन्य जातिले गर्ने विवाह संस्कारभन्दा नेपालीहरुको विवाहको निकै पक्षमा नितान्त भिन्न र मौलिक विशेषताहरु रहिआएका छन् तर हरेक क्षेत्रमा विदेशी प्रविधि अपनाउने रोगले नेपाली बिहे पनि अछुतो हुन सकेको छैन । यसकै कारण हरेक विवाहमा नेपालीपन घट्दै गएको दृश्य सहरमा मात्र हैन गाँउमा पनि देख्न थालिएको छ ।

विवाहको नेपाली मौलिकताहरुमध्ये पञ्चै बाजा पनि एक हो । तर पञ्चै बाजाको आवाज अचेल दुर्लभ हुँदै गइरहेको छ । हिन्दी गीतको धुनमा व्याण्डबाजा बजाउँदै बिहे गर्नुलाई सभ्यता र सम्पन्नता ठान्नेहरुको जमात बढ्दै गएको पाइन्छ । आफ्नो संस्कृति र सभ्यतालाई बिसेर पराई संस्कृति अपनाउने लहरलाई रोक्ने पहल कतैबाट भइरहेको छैन । समाजका केही 'बौद्धिक' कहलाइएकाहरु नै पञ्चैबाजा सहितको जन्ती जानु 'पाखे' हुनु हो भन्ने हीनतावोधले ग्रस्त पाइएका छन् ।

बाजा बजाएर जीविका गर्ने गाँउ-ठाउँका बाच्चणवादकहरु बद्दो सामाजिक उपेक्षाको कारण पेशाबाटै पलायन भइरहेका छन् । उनीहरुलाई समाजले संस्कृतिको संरक्षकको रूपमा कहिल्यै हेरेन । उनीहरुलाई 'दमै' अथवा 'डुम' भन्दा माथि उठेर सोच्ने व्यक्तिको अभाव अहिले पनि त्यक्तिकै छ । यस्तो अवस्थामा विचरा केही बाच्चणवादकहरु यथावतको रूपमा आफ्नो परम्परा धानिरहेकै छन् । तिनको खोजी गरेर प्रेत्साहित गर्ने कसले ?

इलामको मार्ईबेनी मेला

- पुष्पनाथ शर्मा

बाह्य महिना हरियाली ओढेर सुन्दर एवम् रसिलो रहने नेपालको पूर्वी पहाडी जिल्ला हो इलाम । परापूर्व कालदेखि नै सुन्दर पहाडी वनको हरियाली छाएको लेप्चा जातिले बास गर्ने थलो हो इलाम । पृथ्वीनारायण शाहले एकीकरण गर्दा लेप्चा राजालाई काजीको पदवी दिएका थिए । ज्यादै सोभना र जङ्गलमा बस्न रुचाउने जाति भएकाले गोखालीहरुका आगमनपछि लेप्चाहरु विस्तारै अरुजाति भित्रै विलय हुदै गए । काजीहरु पनि अन्य जातिसँगको विहावारी र संस्कृतिमा भिसिएर आफ्नो आफ्नो नाममा मात्र काजी लेख्ने भए । लेप्चा भाषामा इलामको नाम रहेको अनुमान गरिन्छ । लेप्चा भाषामा 'इ' को अर्थ पुत्का र 'लाम' को अर्थ पाइने ठाउँ हो । पुत्का पहाडी वनमा पाइने मौरीको एक जात हो । यसले चिलाउनेका अला रुखमा चाका बनाउँछ । यसको मह औषधीमा प्रयोग हुन्छ । त्यसैले पुत्का पाइने ठाउँ भएकाले लेप्चा भाषाबाट इलाम नाम रहन गएको हो भन्ने विश्वास गरिन्छ । अनुसन्धान कर्ताहरूले अन्य भाषा, संस्कृति परम्पराको अध्ययन गरी इलाम शब्दको व्याख्या गरेका छन् । इलाम परापूर्वकालदेखि किराँतीहरू समेतको बसोबास गर्ने ठाउँ भएकाले लिम्बु भाषा अध्ययन गर्दा 'इ' भनेको घुमेको र 'लाम' भनेको बाटो हुने हुनाले इलामलाई लिम्बु भाषामा घुमेको बाटो भएको ठाउँ भएकाले इलाम भनिएको भन्ने पनि मानिन्छ । जेसुकै भएपनि इलाम धेरै कालदेखि आफ्नो यही नामबाट चिनिए आएको छ । परापूर्वकालमा लेप्चाहरूको बस्ती इलाम रसिलो, हराभरा भएकाले किराँतहरू, एवम् आर्यहरूका प्रवेशले एक विशिष्ट समाजको सिर्जना भएको छ । खास गरेर हिन्दु र बौद्ध धर्मावलम्बीहरू यस जिल्लामा बस्तै आएका छन् । प्राकृतिक रमणीयतामा रमाएका यस क्षेत्रका पहाडी नेपालीहरू विभिन्न भाषा, भेष, संस्कृतिलाई समेटेर सौहार्दतापूर्ण उल्लासमय बातावरणमा युग युगदेखि एक आपसमा सहयोग र सहृदयता समेटेर आफ्ना मौलिक, सांस्कृतिक परम्परालाई साँचेर राखेका छन् । यस जिल्लामा लेप्चा, राई, लिम्बु, सेर्पा, तामाङ, मगर, गुरुङ, नेवार, बाहुन, क्षेत्री, कामी, दमै, सार्की सँगसँगै एउटै गाउँमा, एउटै ठाउँमा बस्थन्, एउटै चौतारीमा गाउँछन्, एउटै कुवाको पानी खान्छन्, एक आपसमा नेपाली भाषा बोल्छन् र घर घरमा आ-आफ्ना सांस्कृतिक परम्परा मान्दछन् । चाड-पर्व, विहावारीमा आ-आफ्ना परम्परा अनुसार व्यवहार भए पनि सबै जाति जाति भेला भएर मनाउने गर्दछन् । खास गरेर सम्पूर्ण गाउँबासीहरू बीच हुने बाली-नाली लाउँदा,

उठाउँदा, हाट बजार जाँदा हातेमालो गरेर सामूहिक काम गर्दा हाँस खेल गईं सौहार्दमय उल्लास प्रस्फुटित भएर पहाडका छातीमा समेटिन्छ । इलाम प्रकृतिले बास गरेको सुन्दर ठाउँ हो र प्रत्येक इलामेको खुशी इलामका साँस्कृतिक स्थलहरूमा मनाउने उत्सव, विभिन्न मेला, महोत्सवमा प्रस्फुटित हुन्छन् । इलामका नदीहरू, पोखरी, भञ्ज्याङ, डाँडा-काँडा, घुम्ती, कुइनेटाहरू देवदेवीले बास गरेका पवित्र तीर्थस्थल मनोरम प्राकृतिक सम्पदाका अमूल्य निधिका रूपमा रहेकाछन् ।

इलाम जिल्लाका प्रमुख धार्मिक, साँस्कृतिक तीर्थस्थल अनगिन्ती छन् । ती मध्ये निम्न उल्लिखित स्थानहरू धेरै महत्वपूर्ण छन्: माईवेनी, माईपोखरी, गजुरमुखी, माईस्थान, नारायणस्थान, सिंह वाहिनी, सेती देवी, पञ्चकन्या, कलेवी गुम्बा, धोद्रे गुम्बा र यस्तै गुम्बाहरू छन् जहाँ बौद्ध धर्माविलम्बीहरू ल्होसार मनाउँछन् पूजा अर्चना गर्दछन् । लेप्चाहरूका गुम्बाहरू मध्ये कजेनी गुम्बा, काजी कोठी गुम्बा, कट्टेवुड गुम्बा, फिक्कल गुम्बाहरू अभैसम्म प्रसिद्ध छन् । लेप्चा जाति बौद्ध धर्म मान्दछन् ।

परापूर्वकालदेखि नै किराँतहरू पूर्णिमा, औंसी, एकादशी, सग्राँतीका दिनहरूमा विभिन्न देवस्थलहरूका ऐक पर्ने सुन्दर डाँडाहरू र नदीका किनारमा मेला लगाउँथे र ती मेला लाग्ने ठाउँहरूमा साना साना हाट बजारको विकास भयो । एकादशी डाँडा, पुर्ने डाँडा, औंसी हाट, सँग्राँती बजार भन्ने ठाउँहरूका नामाकरण भए । पछि आएर विभिन्न वारमा मेला लाग्ने र हाट लाग्ने भएकाले हाट लाग्ने दिनका नामले पनि ठाउँको नाउँ रहन गएको स्पष्ट हुन्छ । आइतबार हाट लाग्ने ठाउँ आइतबारे, शुक्रबार हाट लाग्ने ठाउँलाई शुक्रबारे, मंगलबार हाट लाग्ने ठाउँलाई मंगलबारे इत्यादि नामाकरण गरिएको स्पष्ट छ । यस्ता ठाउँहरू समयको परिवर्तन सँगसँगै साँस्कृतिक आदान प्रदान केन्द्र भए, सबै जात जातिको सङ्गमस्थलमा विकसित भए ।

विभिन्न अवसरमा लाग्ने इलामका मेलामध्ये माईपोखरी मेला हरिवोधनी एकादशी कार्तिकमा लाग्ने मेला, माईवेनीमा लाग्ने माघे सग्राँतीको माईवेनी मेला, मझसिरपूर्णिमा र बैशाखे पूर्णिमामा गजुरमुखीमा लाग्ने पूर्ण मेला, करफोकको भूचाम्टे मेला, बौद्धधाम (धोद्रे), बुद्धजयन्तीमा लाग्ने मेला आदि प्रसिद्ध छन् । यी मेलाहरूमध्ये माईपोखरी मेला र माईवेनी मेला सबैभन्दा महत्वपूर्ण छन् । यी मेलाहरू भर्न जिल्लाभरका एवम् टाढा टाढाका मानिसहरू आउँछन् एवम् आपसी मेलमिलाप र साँस्कृतिक सौहार्दतामा आनन्द मनाउँछन् । माघे सग्राँती किरातीहरूको सबैभन्दा ठूलो चाड हो, आर्यहरूको पवित्र पर्व हो । माघे सग्राँतीमा नुहाएर देवता देवीको पूजा अर्चना गरिन्छ । खास गरेर माघे सग्राँतीका दिन नदीहरूका सङ्गमस्थलमा स्नान गरी पूजा-आजा गर्ने हिन्दूहरूको

धार्मिक परम्परा रहेको छ । माघे सग्रांतीमा मार्गा (शिवजी) को पूजा अर्चना गरी उत्सव मनाउने किराँत परम्परा रहेको छ । यी दुवै परम्परा एकाकार भएर नेपाली जीवन पद्धतिको अङ्ग भएका छन् । इलाम जिल्लाको माईं नदी र योगमाईं नदीको सङ्गम स्थल माईवेनीमा प्रत्येक वर्ष माघे सग्रांतीमा लाग्ने माईवेनी मेलाले यही जीवन पद्धतिको जीवनमयतालाई बचाएर राखेको छ ।

माईवेनी मेलामा माईनदीमा द्वाम्हण क्षेत्रीहरू रुद्रीपाठ, हवन गर्दछन् र रातभर जाग्राम बस्छन्, बालन गीतहरू गाउँछन्, नाच्छन् । स्वास्नी मान्धेहरू जाग्राम बसेर सौंगिनै खेल्छन् । आफ्ना रोग हरण एवम् मनोकामना प्राप्तिका लागि माईमा रुद्री पाठ, हवन गर्ने भाकल गरेका हुन्छन् । व्रत बसेर पाठ पूजा गरी राती जाग्राम बसेर लोग्नेमान्धे भृयाली बजाएर बालन गाउँछन्, नाच्छन् :

यशोदाको छोरो त्यै काले कृष्ण,
दही चोरी खादैथ्यो हो हो
दही चोरी खादैथ्यो ।

बालन गीतमा राम र कृष्ण भगवानका जीवन चरित्र व्याख्या गरिन्छ । त्यस अवसरमा रातभर नै स्वास्नी मान्धेहरू सौंगिनै खेल्छन्, गाउँछन्, एवम् थपडीका तालमा नाच्छन् ।

बाबा र ज्युको नि त्यै कोठेवारी गाई पस्यो सुन्तारी
मेरो राजै गाई पस्यो सुन्तारी !
लहलह रायो नि भसक्कै खायो धपाइदेऊ जन्तरी
मेरो राजै धपाइदेऊ जन्तरी !!

बालन र सौंगिनैका स्वरसँग चरूको घिउ र कपुरको बास्ना मिसिएर मन मुग्धकारी वातावरण सिर्जना भई नदीका बगरहरू जीवनमय तुल्याएको हुन्छ । यसै अवसरमा मेला भर्न भेला भएका विभिन्न जात जातिले आ-आफ्ना लयमा लोक गीतहरू गाउँछन्, नाच्छन्, रमाउँछन् र एक आपसमा जीवनका उमंगहरू बाँड्दछन, चीसो रातलाई न्यानो पारेर आ-आफ्ना भावमय संसारमा निर्लिप्त हुन्छन् ।

तामाङ्गहरू भेला भएर गाउँदै नाच्छन् :

डम्फु माथिको चरी हेर

चरीको निउले मलाई हेर
डम्फु मेरो शुक्पाको
सानैदेखि दुख्पाको !

मरमर मदेश भिमामी
सिमाली भुवा फेरेरे
ओदेन कान्छी स्यावाला
वालाजु धारा तेरेरे !

तौलीमा धानको चामल
नाड्लोमा हाली केलाउँला
तिम्रो हाम्रो माया जाल
काखमा छोरा खेलाउँला ।

डम्फु माथिको चरी हेर !
चरीको निउले मलाई हेर !

डम्फुको तालमा लयमय भएर गीतले रातको चिसोपनालाई नै
भगाउँछ । गीतका भावना भित्र सबै मेला भर्न आएका व्यक्तिहरू हर्ष
विभोर हुन्छन् । आल्हादित हुन्छन् । र राष्ट्रिय संस्कृतिभित्र डुब्छन् ।

लिम्बु युवायुवतीहरू लस्करै बसेर गाउँदै धान नाच नाच्छन् ।

माईवेनी मेला भर्दैजाऊँ ए हा हा
माया र पिरती लाउँदै जाऊँ ए हा हा
उकाली धाउने रहर ए हा हा
मायालु साथी भेटेर ए हा हा
सूर्यलाई साक्षी राखेर ए हा हा
देवीलाई कुखा भाकेर ए हा हा
रातको चन्द्रमा भाकेर ए हा हा
माया र पिरती लाउँदै जाऊँ ए हा हा
भेटभाको बेला नाचौला ए हा हा
नमरी बाँचे भेटौला ए हा हा हा !

युवकयुवतीहरू भावनायम उन्मादमा हातमा हात राखेर रातभर दिनभर
मनका दुख-सुखहरूलाई गीतमा मुछेर नाच्न पाउने अवसरलाई

अङ्गिकार गर्दछन् । रातको नीरवताभित्र माईवनी बगर आल्हादित हुँदै जान्छ, रमणीय हुँदै जान्छ, अविष्मरणीय हुँदै जान्छ, नेपाली साँस्कृतिको लहर कैलिंदै जान्छ ।

भुण्ड भुण्ड वसेर युवकयुवती जुवारी खेल्छन् । जुवारीमा हारजितको वाजी हुन्छ र गीतले जितेर केटीहरूलाई केटाहरूले जीवन साथी बनाउने सङ्गल्य गर्दछन् । इलामे युवा-युवती गीतभित्र विलय हुन्छन् । मादल, मुर्चुङ्गा, विनायो बजाएर जीवनमय सङ्गीत छहारीभित्र युवा-युवतीहरू रम्दछन् ।

यो माया लाउँदै जाउँ साइंली बेनी बजारैमा !

उकालीको चिसो पानी गोगन पातमा पिउँला

यति राम्रो भिल्के जोवन तै मोरीलाई दिउँला
यो माया लाउँदै जाउँ साइंली बेनी बजारैमा !

आकाशको कैलो मैलो बादलले हो कि
जेठी भन्दा कान्छी राम्री गाजलुले हो कि ?

यो माया लाउँदै जाउँ साहिँली बेनी बजारैमा !

उँधो बग्ने माईखोला उँभो बग्ने सोयाङ्
चेपारेको मनै पापी माया लाउँदै नलाऊँ

यो माया लाउँदै जाऊँ साइंली बेनी बजारैमा ।

मादलको ताल घन्कन्छ र माई-जोगमाईको सङ्गम स्थल युवा-युवतीका मधुर स्वर लहरीमा भुम्न थाल्छ :

केटा : सिरिमा सिरि बतासै चल्यो सिरिसे भ्यालैमा,
सुन जोखी तौल तै सुन्नु होला सिरिसे भ्यालैमा !
तिम्रो र हाम्रो पिरती बस्यो मुखैको रुचालैमा,
सुन जोखी तौल तै सुन्नु होला मुखैको रुचालैमा !

केटी : लसमा लस मसला पिन्नु लोहोरी भए पो,

सुन जोखी तौल तै सुन्नु होला लोहोरी भए पो !
 एकोरी माया म कति गरूँ दोहोरी भए पो,
 सुनजोखी तौल तै सुन्नु होला दोहोरी भए पो !

केटा : हरमा हर हार्मनी बाजा दाम पन्यो हजार,
 सुन जोखी तौल तै सुन्नु होला दाम पन्यो हजार !
 सँगै जाऊँ दाउरा सँगै जाऊँ पानी सँगै जाऊँ बजार,
 सुन जोखी तौल तै सुन्नु होला सँगै जाऊँ बजार !

जुवारी घन्कन्छ, एक आपसका अव्यक्त भावना गीत बनेर पोखिन्छन् र
 मादलको तालसँगै माईको छालसँगै जीवनमय भएर वहन्छन् । यी बाहेक
 च्यामुङ्ग नाच, डम्फु नाच, मारूनी नाच, भुण्ड भुण्ड बसेर गरिरहेका
 हुन्छन्, एकताबद्ध भएर तन्मय भावमा डुबेका हुन्छन् ।

मेलामा टाढा टाढाबाट व्यापारीहरू आउँछन् । ओलाड चुड गोलाका
 शेर्पा शेर्पिनी आफुले बनाएका गलैचा बेच्न लिएर आउँछन्, लेकतिरका
 गुरुङहरू आफूले बुनेका राडी-पाखी बेच्न ल्याउँछन् । डाला, थुन्से, मान्द्रा,
 नाङ्गला, भुने जस्ता बाँसका चोयाबाट बनेका सामान पहाडका कुना
 कुनाबाट ल्याइन्छन् । दार्जिलिङ्ग, सिलिगुडितिरबाट व्यापारीहरू लत्ता, कपडा,
 खेलौना, भाँडा कुँडा, बेतका सामान लिएर आउँछन् । तराईतिरबाट थारू,
 राजवंशीहरू आफ्ना उत्पादन माईबेनी मेलामा बेच्न   ल्याउँछन् ।
 चैनपुर-भोजपुर एवम् धुलिखेलबाट समेत आफ्ना उत्पादनहरू तामा
 एवम् काँसका भाँडा, पित्तलका कलात्मक लोहोटा, करूवा, ग्लास, प्लेट,
 पानस, बुद्धका मूर्ति, शिव पार्वती, सरस्वती गणेश आदि देव देवीका
 मूर्तिहरू बेच्न व्यापारीहरू धेरै दिनको बाटो हिँडेर आउने गर्दछन् । वर्षमा
 एकपटक भएपनि व्यापारिक आदान प्रदानको केन्द्र बन्दछ माईबेनी
 मेला । स्थानीय व्यापारीहरू आफ्ना सामान मेला भर्नेहरूलाई बेच्न
 हत्पताएका हुन्छन् साथै मेलामा पाइने बाहिरबाट आएका सामानहरू
 किनेर राखी भविष्यमा बेच्ने व्यवस्था गर्न व्यस्त रहन्छन् ।

धेरैजसो पहाड, तराईका मान्छेहरू माई भगवतीलाई गरेका
 भाकल पूरा गर्न यस मेलामा जम्मा हुन्छन् ।

आफ्ना परम्परा अनुसार विमारीबाट निको हुन् सोचेका कुरा
 पुन्याउनका लागि माईलाई जोडी परेवा, कुखुराको भाले, बोका पूँजा गर्ने
 भाकल गरी आफ्ना दुःख, सुखका बेलामा माईको नाममा सङ्गल्प गरेका
 हुन्छन् । रुद्री पाठ, चण्डी पाठ, होम गर्ने भाकल पनि गरिएका हुन्छन् । यी
 सबै पूर्ण गर्न माघे सग्रांतीको मेला उपयुक्त हुन्छ र भाकल पूरा गर्न र
 राडी, गलैचा, पाखी, डालो, थुन्से, मान्द्रो, नाङ्गलो, लत्ता कपडा, भाँडा,

थाल, पानस जस्ता आवश्यक बस्तु छानेर किन्न पनि धेरै मानिसहरू टाढा टाढावाट भेला हुने गर्दछन् । भाँडा कुँडा, औजार कोदाली, हलो, खुकुरी, खुर्पा इत्यादिदेखि, नाम्लो-दाम्लो र अन्य कृषकलाई चाहिने सामान मेलामा किन्न पाइन्छ । लालटेन, मेन्टोल (पेट्रोमेक्स) टुकी जस्ता सामान मेलामा व्यापारीले ल्याएका हुन्छन् । त्यसैले मेला अभ महत्वपूर्ण हुन्छ ।

मेलाको सुरक्षा व्यवस्था सरकारी तर्फबाट गरिन्छ । विभिन्न सरकारी कृयाकलापका भाँकी प्रदर्शनका साथै मेला भर्न आउनेहरूको स्वास्थ्य परीक्षणको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । स्कुल कलेजका साँस्कृतिक कार्यक्रम, आधुनिक बाजा गाजा र माइकका स्वरले मेला थर्केको भएपनि परापूर्वकालका मारुनी नाच, डम्फु नाच, च्याभ्रुड नाच, बालन र संगिनी नाच धेरै महत्वपूर्ण भएका र सम्पूर्ण नेपालीका आत्माभित्र भिजेका हुनाले धेरै प्रभावकारी हुन्छन् ।

माईवेनी मेला परापूर्व कालदेखि लागै आएको हो । यातायातको व्यवस्था नभएका समयमा यसको महत्व अभ बढी थियो । यो मेला ७ दिन लाग्ने गर्दथ्यो । आजकल यो मेला त्यति उत्साहसाथ लागैन । घरमा बसेर टिभी हेर्न पाइने, आवश्यक बस्तुहरू घर आँगनमै किन्न पाइने एवम् विभिन्न काममा सधैं व्यस्त हुनुपर्न समय आएकाले यस्ता ऐतिहासिक चाडपर्व, मेलातिर मानिसहरूको आकर्षण कम हुन थालेको छ ।

यस्ता मेलाहरूमा हुने भाषिक, साँस्कृतिक एवम् धार्मिक आदान प्रदानले विभिन्न जात जातिलाई सद्भावनापूर्ण आपसी हितका व्यवहारले बाँद्धन, एक अर्कालाई नीकटता भित्र समेट्छन्, सामाजिक ऐक्यबद्धताभित्र सबै समाहित भएर आपसी मेल मिलापको वातावरण प्रस्फुटन हुन्छ, एकले अर्कालाई चिन्न जान्ने उपयुक्त अवसर प्राप्त हुन्छ ।

दुखलारदो कुरा के छ भने हाम्रा यस्ता अमुल्य साँस्कृतिक परम्परा, लोकगीत, नाच-गान लोप हुदै गएका छन्, यसमा नयाँ पीढीले ध्यान दिन सके हाम्रो जीवन अभ आनन्दमय हुदै जानेछ ।

We provide following services with
competitive price

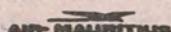
- * International & Domestic Air Ticket
- * Holiday packages Domestic/International
- * Packing & freight forwarding
- * Hotel Accommodation

Please Contact:

**EVEREST EXPRESS -
TOURS & TRAVELS (P) LTD.**

General Sales Agent

Delta Air Lines

SINGAPORE AIRLINES

P.O.Box: 482, Darbar Marg, Kathmandu, Nepal
Tel: 977-1-220759 (10 Lines), Fax: 977-1-226795
E-mail: info@everest-express.com.np
URL: <http://www.virtual-nepal.com/everest-express>

लोकसंरकृति हाम्रो
दुष्कृष्टी हो,
परको संरक्षण गरौ ।

जोपाली लोकबाजा संग्रहालय

बाजाको व्यापक अर्थ

- सचिन उपाध्याय

हामीहरूले बाजा भन्ने शब्द धेरै पहिलादेखि सुन्ने आएकाछौं। यसका अतिरिक्त यदाकदा यस क्षेत्रसंग सम्बद्ध विव्द्वत् वर्गहरूबाट बाजाको विभिन्न किसिमका परिभाषा सुन्न र पढन पनि पाएकाछौं। यस प्रशङ्गमा गहिरिएर विचार गर्ने हो भने चाहिं हाम्रो सनातनीय मान्यता, पूर्वीय दर्षन र वेलिविस्तारपूर्ण जानकारी (encyclopaedic Definition) अनुसार भने आम रूपमा बाजाको सन्दर्भ उजागर भैसकेको जस्तो आभाश भने पाइँदैन। यस परिप्रेक्ष्यमा मानवशास्त्रीय अद्ययन प्रणाली अनुसार बाजा शब्दको वहपक्षिय अर्थ एवं परिभाषा खोज्ने प्रयास गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ।

व्यापक अर्थमा बाजा शब्दले सबै किसिमको ध्वनी र ध्वनीको शोत समेतलाई समेटदछ भने संकीर्ण अर्थमा भजन, किर्तन, गीत, नृत्य एवं विभिन्न धार्मीक र साँस्कारिक अवसरमा बजाइने वाच्यन्त्र आदिलाई इङ्गित गर्दछ। अनुसन्धानात्मक तवरबाट हेर्दा बाजा शब्द देवनागरी लीपीमा रेखाङ्कित भएको र देवानागरि शब्दको श्रोत संस्कृत भएको हुँदा सर्वप्रथम बाजा शब्दको अर्थ संस्कृत भाषावाट पहिल्याउने प्रयाश युक्तिसंगत देखिन्छ। संस्कृत भाषामा बाजालाई वाच्य भनिन्छ जसलाई पद्धचन्द्रकोष (संस्कृत हिन्दी शब्दकोष) मा वाद+णिच्च+यत् / वज्ञ लायक हरएक वस्तु भनि परिभाषित गरिएको छ। वाच्य शब्दको सामान्य तवरबाट सन्धि विच्छेद गरेर हेर्दा व+अ+द+य हुन आउँछ।

हिन्दू धर्मको पवीत्र ग्रन्थ श्री मद्भागवत गीताको आसय अनुसार अक्षरमा नै परब्रह्मको विद्यमानता हुन्छ भन्ने आशय अनुसार नादात्मक (अक्षरात्मक) दृष्टिकोणमा पनि बाजा शब्दको परिभाषको यत्न गर्नुलाई निश्चय पनि धृष्टिता मान्न चाहिं सकिन्न होला। तसर्थ उल्लेखित संस्कृत हिन्दी शब्दकोषमा गरिएका नादात्मक परिभाषा अनुसार बाजा शब्दको अर्थ खोज्ने प्रयास गर्दा निम्न किसिमको अर्थ लाग्न जाने देखिन्छ :

व	=	वायु, समुन्द्र, वंदना गर्नु आदि
अ	=	वर्णमालाको पहिलो स्वर, विष्णु, संस्कृत वर्णमालाको पहिलो अक्षर आदि
द	=	दिनु, तोडनु, पर्वत, स्त्री, दाता आदि
य	=	गति, जानेवाला, संयम आदि

हाम्रो सनातन धर्म अनुसार यस ब्रह्माण्डका रचयिता, सृष्टि, स्थिति र संहारकर्ता श्री महादेव हुन् भन्ने मान्यता भएको, ध्वनि श्री महादेवको प्रतीक र यस ब्रह्माण्डमा अहोरात्र ॐकार नाद मुन्त्रिरहेको छ भन्ने मान्यता हुनु ॐकार नाद श्री महादेवका एकाक्षरी मन्त्र भएको र बाजा, गीत र नृत्यको आराध्य देव भएको आदि कारणबाट उल्लेखित परिभाषाहरूलाई विश्लेषण गरेर हेर्दा बाजा शब्दको तादात्म्यता हाम्रो सनातनतासंग अक्षुण रूपमा समाहित भएर रहेको पाईन्छ ।

उल्लेखित अक्षरात्मक परिभाषाको तात्पर्यलाई सनातनताको परिभाषामा तुलना गर्दा के देखिन आउँछ भने व भनेको वायु हो र वायु भनेको पनि श्री महादेव नै हो भन्ने कुरा विभिन्न हिन्दुशास्त्र लगायत पवित्र ग्रन्थ रामायणबाट पनि जात हुन आउँछ । पृथ्वी लगायत ब्रह्माण्डका विभिन्न ग्रह, उपग्रह आदिको उत्पत्ति सम्बन्धित सनातनीय एवं पाश्चात्य विज्ञान अनुसार पनि सृष्टिको प्रारंभीक कालमा पृथ्वी जलामय भएका कुरा उल्लेख भएबाट व को अर्थ विष्णु र वन्दना गर्नुसंग पनि मेल खान जाने देखिन्छ । पृथ्वीको पहिलो दृष्टिगोचर सृष्टि (ब्रह्म रूप) पानी हो । श्री महादेवद्वारा जलबाट नै ब्रह्मा र विष्णुको उत्पत्ति भएको भन्ने मान्यता पनि सनातन धर्ममा भएको, र ब्रह्माण्डबाट उत्पत्ति भएको सबै किसिमका ध्वनि प्रणवनादको रूपमा मुन्त्रिरहन्छ भन्ने कुरा श्री धन शम्शेर राणा कृत तान्त्रिक विज्ञान दर्पणमा उल्लेख भई पाश्चात्य विज्ञानले समेत अन्ततोगन्त्वा स्वीकार गरेको हुंदा बाजाका सम्बन्धमा गरिएका उल्लेखित परिभाषाले श्री मद्भागवत गीताको अक्षर सम्बन्धी परिभाषाको आशय पूर्ण रूपले प्रतिविम्बित हुन आएको पाईन्छ । यसका साथै अ नाद प्रणवनादको पहिलो अक्षर, विष्णु भनेर उल्लेख गरिनु, द नादको अर्थ दाता एवं स्त्री समेतको रूपमा परिभाषित गरिनु, द नादको अर्थ दाता एवं स्त्री समेतको रूपमा परिभाषित गरिनु र य शब्दले गति र संयम भएको कारणले पनि उल्लेखित कुराको आधारलाई वलियो बनाउन ठूलो टेवा पुऱ्याएको देखिन्छ । प्रणव नाद विना सृष्टि संभव नहुने, सृष्टिको निरंतरताको लागि स्त्रीको पनि अपरिहार्यता हुने र वायु र ध्वनिको पनि प्रकाश र विचारको जस्तै गति हुने र संयमित तवरबाट प्रतिविम्बित गर्न सघाउ पुऱ्याउने कुरा नकार्न सकिन्न ।

राष्ट्रिय जनजाति विकास समितिको सूचना

जनजातिको शान,
राष्ट्रको पहिचन !
जनजातिको पौरख,
राष्ट्रको गौरव !!

Heritage of Nationalities
Identity of the nation
Gallantry of nationalities
Glory of the nation

नेपालका आदिवासी जनजातिहरुको भाषा, लिपि, साहित्य, संस्कृति र धर्म नेपालका सांस्कृतिक निधि हुन तिनको संरक्षण एवं सम्बद्धन गराई

- जनजातिहरुको पावन स्थल, सत्तल, चौतार, मठ-मन्दिर, गुम्बा, धारा आदि धार्मिक एवं सांस्कृतिक सम्पदाहरुको संरक्षण गराई र त्यस्ता सम्पदाहरु सम्बन्धी जानकारी यस समितिलाई पनि उपलब्ध गराओ।
- परम्परागत रूपमा रहदै आएका पहाड-पर्वत, हिमाल, नदी-नाला, ताल-पोखरी, गुफा-कन्दरा, गाउँ-ठाउँ, वन-पाखा आदिको नाउँहरु परिवर्तन नगराई, नगराओ।
- आफ्ना छोराछोरीहरुको नाउँहरु आफै जनजातिको भाषामा राख्ने र राख्न लगाओ।
- जनजातिहरुको परम्परागत ज्ञान, सीप र प्रविधिहरुको संरक्षण एवं सम्बद्धन गराई र तिनको व्यावसायिक उपयोगलाई प्रोत्साहित गराई।
- जनजाति विशेषको एकस्व अधिकार (उवतभलत चञ्जल) स्थापित गर्न उपयुक्त परम्परागत सीप, ज्ञान, प्रविधि र उत्पादनहरु जस्ता विषयहरु वा क्षेत्रहरुबाटे यस समितिलाई सुझाव सहित जानकारी उपलब्ध गराओ।

श्री ५ को सरकार
स्थानीय विकास मन्त्रालय
राष्ट्रिय जनजाति विकास समिति
अनामनगर, काठमाण्डौ
फोन नं. : २६५१४३, २६६४८०
२५८८३४, २५८८३३
जि.पि.ओ. काठमाण्डौ पो.ब.नं. १४३८५
फ्याक्स : ९७७-२६६४८१
ईमेल : janajati@wlink.com.np

His Majesty's Government
Ministry of Local Development
National Committee for
Development of Nationalities
Central Office

G.P.O.Box: 14385, Anamnagar, Kathmandu
Phone: 266480, 265143, 258833, 258834
Fax: 266481, E-mail: janajati@wlink.com.np

किरातराई जातिको लोकबाजा पुङ्

वर्तमान

पुङ् किरातराई जातिको लोक बाजा हो । अर्नाको सिडलाई टुप्पा र फेदतिर मठारेर यो बाजा बनाइएको हुन्छ । किरातराईहरु आफ्नो सांस्कृतिक कार्यमा यो बाजा बजाउँछन् । पुङ्को बनावटमा सरलता, प्राकृतिक स्वरूपको साथै यसको प्रयोजन विधिलाई हेर्दा किरातजातिको लोकबाजाहरुमध्ये पनि यो बाजा सर्वप्राचीन बाजा हो भन्न सकिन्छ । किरातहरुको अन्य लोकबाजाहरु, विनायो, मुर्चुङ्गा, ढोल, भयाम्टा, यलम्वरबाजा आदिमा पाइएको प्राविधिक कौशल र पुङ् बीच पाइएको भिन्नतालाई हेर्दा पनि माथिको भनाइलाई अभ पुष्टी मिल्दछ ।

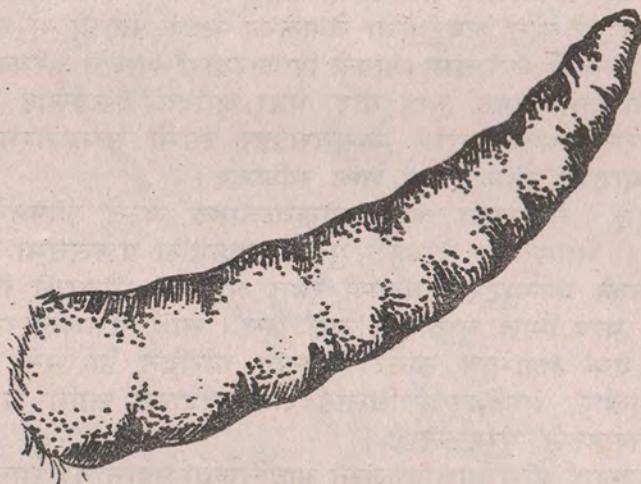

पुङ् बजाउदै

पुङ्ले "कुनै कार्यको थालनी भयो या गरौं है" भन्ने आव्हान गर्दागर्दै यो बाजाको प्रयोजन हुन थालेको हुनुपर्दछ । अनि, यसरी प्रयोजन भएको पुङ्ले समय प्रवाहमा हेलिदै आउँदा किरातराई जातिमा सांस्कृतिक मान्यता पाएको हुनुपर्दछ । हिन्दूहरुले महादेवलाई किरातेश्वर मान्नु

महादेवले विषणवाजा (सिङ्गको बाजा) को शुरुवात गरेका हुन् भन्नु साथै महादेवले पुङ्गभै आकारको बाजा कम्बरमा भिरेको देखाइन् र यस्ता प्रकारका व्याख्या, विष्लेषण हुनुले सम्भवत यही बाजालाई संकेत गरेको हुनु पर्दछ ।

यी माथिका तर्कहरु बाहेक पुङ्गबाजाको उत्पत्ति सम्बन्धी तिथिमिति पाउन गाहो छ । यो बाजा शिकार युगको जीवन्त सांस्कृतिक अवशेषे भएकोमा चाहिं शंका छैन । यसलाई किरात राईहरुले आजसम्म बचाएर राख्न सफल छन् ।

पुङ्ग बन्नु अगाडि अर्नाको सिङ्ग

पुङ्गको प्रयोजन मुन्धुमसम्मत हुनुपर्द्ध भन्ने भनाइ किरातराई जातिका बूढापाकाहरुको रहेको छ । तर आजसम्म मुन्धुमको शोध अनुसन्धान हुन वांकी रहेको अवस्थामा पुङ्गको प्रयोजन कसरी र कहिले गर्ने भन्ने बारे प्रश्न खडा हुन्छ । वर्तमान अवस्थामा यसको प्रयोजनलाई हेर्दा विशेष गरेर पुङ्ग किरात राई जातिले आफ्लो महान चाड साकेवामा बजाउने गर्दछन् । साकेवाको अलावा केही राईहरुले अन्य सांस्कृतिक कार्यहरु, विवाह, छेवार, पास्नी, गुन्युचोलो आदिमा पनि पुङ्ग बजाउने गरेको पाईन्छ ।

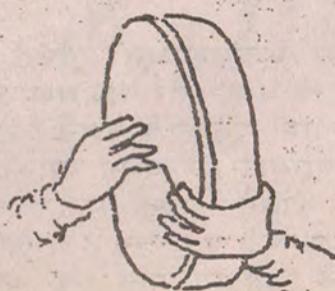
पुङ्क कुनकुन कार्यमा वजाउनु हुन्छ र हुदैन भन्ने कुरा मुन्धुममो उल्लेख छ भनेर भनिए तापनि मुन्धुम श्रुति परम्परामै अभसम्म सीमित भएको हुंदा यसको प्रयोजनबारे यकिन साथ भन्न सकिने स्थिति छैन ।

यति भन्न सकिन्दछ कि यो बाजाको प्रयोजन मुन्धुम् सम्भत छ । जतापायो उतै र जतिखेर पायो उतिखेर यो बाजा वजाउन वन्देज लगाइएको छ ।

बाद्य शास्त्रमा सिङ्को बाजालाई विषाणवाद्य भनेको पाइन्छ । यस प्रकारको बाजाको प्रचलन आदिवासीसँग मात्र हुने गर्दछ । पुङ्क अर्नाको सिङ्कद्वारा मात्र बनाएको हुनु पर्ने, अर्ना मैदानी भागमा मात्र हुने तर यसको सिङ्कद्वारा निर्मित बाजाको प्रयोजनकर्ता (जाति) मध्य पहाडी भू-भागमा रहनु जस्ता कुराले किरात जातिको ऐतिहासिक अण्वेषणमा थप रहस्योद्घाटन गरेको छ । वर्तमान अवस्थामा नेपालका मध्य पहाडी भू-भागमा रहेका किरातराई जातिले अतीतमा आफ्नो शिकारद्वारा आर्जन गरेका अर्ना वाहेक अन्य जङ्गली जनावरहरू: गाई गोरु, भेडा आदिको सिङ्कलाई किन पुङ्क भै प्रयोजन गरेनन् भन्ने कुराले किरातराईहरू लामो समयसम्म अर्ना पाइने मैदान भू-भागमा रहेका थिए भन्न सकिन्दछ ।

पुङ्क नेपालका अन्य लोकबाजाहरू जस्तै लोपहुने अवस्थामा रहेको छ । मानिसहरू शिकारी युगमा छँदादेखि प्रचलनमा ल्याइएको यो बाजा आजको कम्प्युटर युगसम्म रहनु आफैमा गौरवको विषय हो तर यति भनेर मात्र चित्त बुझाउने ठाउँ छैन । साथै यसलाई मानव विकास प्रक्रियाको एक अंशमात्र ठानेर बेवास्ता गरिदिने हो भने समग्र मानव जातिको पुर्खाले आर्जेको निधिलाई सदासर्वदाका लागि सभ्य भनाउँदा हामी मानिसहरूले गुमाउनेछौं ।

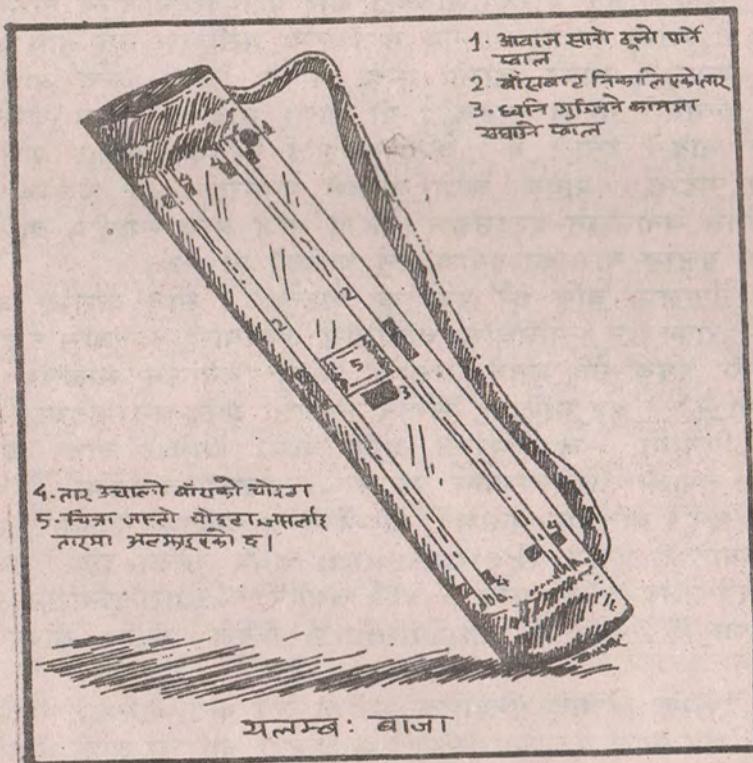
पुङ्कलाई अन्य बाजाहरूजस्तै आधुनिकता प्रदान गर्दै मानव कल्याणको निमित्त प्रयुक्त गर्न नसकिने होइन । यो बाजामा भएको प्राकृत स्वरूप साथै यसले प्रदान गर्ने प्रकृत स्वरले कृतिमतातिर उन्मुख भइरहेको मानिसहरूलाई आफ्नो जीवनको शाश्वतताको बोध गराउने छ ।

यलम्ब बाजा के हो ?

- चुलु मुकारुड

वाँसवाट बनाउन सकिने बाजाहरु धेरै प्रकारका छन्, जसमध्ये यलम्ब वा यलम्बर बाजा पनि एक हो । यलम्ब बाजा नेपालको मौलिक लोक बाजा हो । यसलाई ताल घन बाद्यका रूपमा लिइन्छ । ठोकेर वा कुनै वस्तुको घातद्वारा बजाइने बाद्यलाई नै घनबाद्य भनिन्छ ।

यलम्बः बाजा

बाजा भन्नाले संगीत सम्बन्धी बाद्य (orchestra) वा संगीत साज-बाज (Music Instruments) लाई लिन सकिन्छ । बाजा तारलाई रेटेर, मुखले फुकेर वा गजाले ठोकेर सुर-ताल मिलाई बजाइने यन्त्र विशेष हो भन्ने बुझ्नु पर्दछ । बाजा भन्ने वित्तिकै गान-बजान र संगीत

संग सम्बन्धित बोद्धवादन (orchestra) को समूह नामलाई पनि लिन सकिन्छ । बाजा गाजाहरुलाई आधुनिक (परिमार्जित) र लोक दुई प्रकारले चिन्न सकिन्छ । प्राचीनकालमा बाजाको स्वतन्त्र अस्तित्व नभई नाच-गानसंग सम्बन्धित राखिएको थियो तापनि १९ औं शताब्दीपछि बाजागाजाले आफ्नो भिन्न मौलिक अस्तित्व कायम राखेको पाइन्छ । पूर्वीय संगीतका व्याख्याकारहरुले बाद्य अर्थात बाजा शब्दको अर्थ केवल बाजा मात्रै नभई 'बद्' धातुको अर्थ बोल्नु-बज्नु र यसै धातुबाट बनेको 'बादन' शब्दको अर्थ बोलाउनु वा बाजा बज्नु-बजाउनु भन्ने दिएको पाईन्छ । नेपालको पूर्वी पहाडी भेगमा पाइने वा बजाइने-बनाइने लोक बाजाहरु मध्येको यलम्ब र बाजा कहीं कहीं यलम्बर बाजाका नामले पनि चिनिन्छ । 'यलम्ब बाजा' स्थानीय गाउँघरमा बसोवास गर्ने साथै बाँसका सामान बनाउने (डोको, डालो, थुन्चे, मान्दो, चित्रा, थुन्चे आदि) राई जातिले बनाउने गरेको पाइन्छ । यो बाजा मादलको ताल जस्तै गरी बजाउन सकिने हुनाले कतै कतै यसलाई बाँसको मादल पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ । 'मादल' बादी जातिले बनाउँछन्-बजाउँछन् । हिजो-आज अन्य स्थानीय बासिन्दाले पनि यस यलम्ब बाजाको प्रयोग गर्न थालेको पाइन्छ ।

नेपालमा बाँस धेरै प्रकारका पाइन्छन् । साथै बाँसका जातहरु पनि धेरैथरीका छन् । मलिबाँस, चोयाबाँस, एफाबाँस, भालुबाँस र दुंगेबाँस मध्ये यही दुंगेबाँसको मात्रै 'यलम्बः बाजा' बनाउन सकिन्छ । बाँस परिवारमा नै पर्ने अरु मालिङ्गो, सिगाने, निगालो आदि बनस्पतिबाट मुरली, बाँसुरी, विनायो, जोर-मुरली आदि बाजा (शुषिर बाद्य) बनाउन सकिन्छ । नेपाली लोक बाजाहरु प्रचलित र अप्रचलित रूपमा धेरैथरीका रहेका छन् । बाँसबाट बनाउन सकिने अन्य बाजाहरु एकतारे, माठुरी, फयाट्फयाटे र कुकुर्टे (Percussion) आदि रहेका छन् । 'यलम्बः बाजा' अप्रचलित लोक बाजा नै हो । तथापि बाँसद्वारा बनाउन सकिने ताल बाजा (Rhythm Instruments) केवल 'यलम्बः बाजा' मात्रै हो ।

यलम्बः बाजाको विशेषता भनेको सबै कुरा बाँसबाट मात्रै बन्नु पनि हो । यस बाजा बनाउँदा सिंगो एक आँख्ला चाहिन्छ त्यही आँख्लाबाट त्यही बाँसको तार निकाली, बीचमा सानो चार कुना परेका प्वाल खोली आवाज भकिनका निम्ति बनाईएको हुन्छ । बाँसकै सानो दुईतिर निकालिएका तारहरुमा बाँसकै चोइटा जम्मा चार ओटा, तारमुनि लगाएर तार राम्ररी तन्काउनु पर्दछ । बीचको चार कुने प्वाल माथि पर्ने गरी पातलो बाँसको चोइटा त्यही तारमा राम्ररी अल्भाईएको हुन्छ । त्यही अल्भाईएको चित्रा जस्तो चोइटामा औलाले गितार बजाए जस्तो गरी बजाउँदा 'यलम्बः बाजा' बज्न सक्छ । दुवै हातको चोर औलाको निम्ति सानो प्वाल बनाएको

हुन्छ, जसको काम आवाज (बाजाको ध्वनि) सानो ठूलो पार्नु रहेको हुन्छ ।

यस लोक बाजालाई कहिलेदेखि प्रचलनमा त्याइयो भन्ने तथ्य प्रष्ट नभए तापनि जब बाँसबाट विभिन्न सामागी मानिसले बनाउन थाल्यो, त्यसै बेला देखि यस लोक बाजाको शुरुवात भयो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । मानिसले चाहिने बाँसका सर-सामानको आवश्यकता जब मान्छेले महशुस गन्यो, त्यसै बेलादेखि यलम्बः बाजा सांगीतिक मनोरञ्जन र आमोद-प्रमोदका निम्नि त्यस लोक जन-जीवनले बनाई प्रयोगमा त्यायो । लोक बाजा यलम्बः लाई हेर्दा धेरै पहिलेदेखि यो चलन चल्तीमा आए तापनि बाजामा त्यति विकास भएको देखिदैन । जस्तै आरबाजोबाट सारङ्गीको विकास भएको मानिन्छ । मुरलीबाट बाँसुरी, डमरुबाट ढोल, मादल, मृदंग तबलाको विकास भएको मानिन्छ । मुरलीकै अर्को विकास नकर्ट बाँसुरी तरंगको विकास भएको मानिन्छ । एकतारेबाट वीणा र वीणापछि सितार, सुरमण्डल, संतुर आदि बाजा-गाजाको विकास भएको मानिन्छ । यसरी हेर्दा यस बाजाको विगत र वर्तमानमा परिवर्तित स्वरूप कुनै देखिएको छैन ।

लोक बाजा यलम्ब दुई सुरमा मिलाई बजाउन सकिन्छ । एउटा सा र अर्को प स्वरमा । आधुनिक बाजागाजाको प्रयोगले नेपाली लोक बाजाहरु लोप हुने स्थितिमा रहेका छन् । अन्य मुलुकहरुमा आफ्ना लोक बाजाहरुको संरक्षण, सम्बद्धन र विकासका निम्नि सरकारी तबरबाट पहल गरिन्छ । लोक बाजाकोलेखा जोखा राख्न, संकलन गर्नु आफ्नो संस्कृति-परम्पराको संरक्षण गर्नु पनि रहेकोले यस कार्यला अन्तर्राष्ट्रिय भएका लोक बाजा, लोक संगीत प्रेमीहरुलाई हार्दिक धन्यवाद पनि दिनुपर्ने हुन्छ ।

यसरी नै अन्य लोक बाजाहरु उर्नी, पिउँचा, विनायो, जोर मुरली, मुर्चुङ्गा, टुंगना, आदि धेरै बाजाहरुको नासिंदो स्थितिलाई बुझेर, अरु हराई सकेकालाई पनि खोजेर सुरक्षित गर्न सके नेपाली पहिचान, नेपाली गौरवलाई अहिले भन्दा पछि दुई सय वर्ष सम्म चिनाउन सकिने थियो ।

संगीतका रूप अनेक

- विष्णु प्रभात

संगीतलाई उपासक र आल्हादक भनिए पनि त्यो त्यसको सामान्य चरित्र मात्र हो । वास्तवमा उपासक संगीतलाई धार्मिक संगीत वा भक्ति संगीत भन्ने गरेको पाइन्छ । भक्ति संगीतको मूल विशेषता अलौकिक उत्तिप्रतिको उपासना रहेको हुन्छ । तर कतिपयमा व्यक्तित्व पूजक संस्कार र वीरगाथाको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । भक्ति प्रकट गर्ने मूल विशेषता रहे पनि यो शक्ति पूजाको एउटा बान्की हो । भाषाविहीन भक्ति संगीतको कुरा निरर्थक लागदछ । उपासक वा आल्हादक जुन विशेषताको संगीत भए पनि त्यसको मुख्य आधार भनेको ध्वनि संगीत नै हो । ध्वनि संगीतको आधारमा नै शब्द संयोजन गरिन्छ । स्वरको संगीतमा ध्वनी संगीत अडेको हुन्छ । संगीतको भाषामा भन्दा स्वरलाई अर्थात् आवाजलाई नाद भनिन्छ । नाद श्रुति मधुरतामा अभिव्यक्त हुन्छ । प्रकम्पित आवाज र अकम्पित आवाजका रूपमा नाद विभक्त हु । आहाहक संगीत मनोरञ्जन प्रधान मानिन्छ तर यो लौकिक आधारमा खडा हुने भएकाले यसको मूल पहिचान जीवन र जगतसंग आवद्ध हुनु हो । यद्यपि उपासक संगीत भनिने भक्ति संगीतमा पनि आल्हादक गुण रहेकै हुन्छ र आनन्दमा नै ईश्वरको वास हुन्छ भन्ने पनि गरिन्छ । त्यस्तै आल्हादक संगीत मानिएको वागिनामा पनि उपासनाको पक्ष अर्थात् कल्पित वा इच्छित चाह अभिव्यक्त भइरहेको हुन्छ । यसरी परस्पर सम्बन्धित रहे पनि संगीतको मूल स्वरूप समयसीमाद्वारा निर्धारित हुँदै आएको छ । पहिले शास्त्रीय संगीत र लोक संगीतका रूपमा वर्गीकृत भए पनि अहिले आधुनिक संगीतको अर्को रूप थपिएको छ । पूर्वीय संगीत र पश्चिमी संगीतका रूपमा पनि संगीतलाई वर्गीकरण गरिएको छ । भौगोलिक आधारको यो वर्गीकरणभित्र विचार प्रवृत्तिको पनि भेद छ । राष्ट्रिय विशिष्ठताद्वारा वाद्यएका रूपहरु पनि हाम्रा सामु छैद्यन । देश, काल र समाजपिच्छे अलग अलग पहिचान, पद्धति वाद्य यन्त्र र अभिव्यक्ति कलाको विकास हुँदै आएको हुंदा संगीतको रूप निकै विविधतापूर्ण पनि रहेको छ । लोक संगीतका क्षेत्रमा त यस्तो विविधता भन्न व्यापक र विराट छ । केही लेखकहरुले संगीतका यी तीन रूपलाई शास्त्रीय, आधुनिक र लोक संगीतको क्षेत्र भनी विवेचना गरेका छन् । कसैले यसमा वाद्यवादनलाई छुट्टै रूपमा 'वाद्य संगीत' भनेर उल्लेख गरेका छन् र लोकबाजा एवं आधुनिक बाजा, राष्ट्रिय बाजाहरु एवं अन्तराष्ट्रिय बाजाहरुको माध्यमबाट प्रयोग गरिने ताल, सुर र रिदमको महत्व दर्शाउन वाद्यवादनलाई पनि संगीतका छुट्टै रूप ठान्न पुरोका छन् ।

संगीतका प्रकार भनेर चर्चा गरिएको वा किसिम भनेर गरिएको भए पनि ती फगत रूप हुन् संगीतको अन्तरवस्तु वा सारमा त्यसले लिएको भाव, प्रयोजन, संगति र सार्थकता महत्वपूर्ण हुन्छ । रूपसंगै अन्तरवस्तुको सुन्दरताले नै श्रोतालाई आकर्षित गर्दछ । जति बढी मानिसलाई प्रभावित गर्न सक्यो त्यति लोकप्रिय हुने भए पनि कहिले कहीं असुन्दर वा कुरुप पक्षले समेत मानिसलाई हुन्छ । अनौठो पन र ललित नादले गर्ने आकर्षण पनि अमूर्त नै रहेको हुन्छ । त्यति भएर पनि संगीतको सुन्दरता संस्कार, समाज र सभ्यताको स्तर अनुरूप नै वोध गरिदै आइएको पाइन्छ । यसरी नेपाली संगीतलाई मूलतः शास्त्रीय, लोकीय र आधुनिक गरी तीन रूपमा बाँडेर हेर्न सकिन्छ ।

शास्त्रीय संगीतलाई कसै कसैले वैदिक संगीत पनि भन्ने गरेको पाइन्छ, तर पनि शास्त्र सम्मत नियममा आवद्ध भएकाले नै यस किसिमको संगीतलाई शास्त्रीय संगीत भनिएको कुरा संगीत प्रवीण नरराज ढकालले जनाएको पाइन्छ । सामवेदका गीति सन्देशवाट शुरु भएको भनिने यस संगीतलाई विविध मान्यताका साथ राग-संगीनीको वर्गीकरणद्वारा पुष्ट पारिएको छ । यो संगीत मूलतः दैवी उत्पत्तिको सिद्धान्तमा आश्रित रहेको पाइन्छ । पूर्वीय संगीत-शास्त्रका थुप्रै मान्यताहरु यस धारामा समावेश छन् । शास्त्रीय संगीतलाई गीत गायनको आधार मान्नेहरुले यसमा लामो साधना गरेको भेटिन्छ । संगीत शिरोमणि यज्ञराज आचार्य जस्ता व्यक्तित्वले स्वर सप्तक साधनाले नेपाली शास्त्रीय संगीतमा ठूलो टेवा दिएको कुरा त्यस क्षेत्रमा कार्यरत प्रतिभाहरुले स्वीकारेका छन् । शास्त्रीय संगीतलाई नै उपासक संगीत भनिन्छ । निश्चित देव देवी वा ईश्वरीय धारणालाई अंगालेर तिनीहरुको गुण-गान गाउनु भजन-कीर्तन गर्नु र उपासना गर्ने हुनाले नै यसखालका गीत-संगीतहरुलाई उपासक संगीत भनिएको हो । उपासक संगीत भित्र बागिनाका ती सबै रूपहरु पर्दछन् जो भक्ति भावमा आवद्ध हुन्छन् । शिव मार्गी हुन् वा कृष्ण मार्गी अथवा बृद्धमार्गी हुन् वा जैनमार्गी तिनीहरुले गाउने भजन, प्रार्थना सबै उपासनाका साधन बनेका छन् । खिष्टको सम्भन्ना गरेर होस् वा नानकको सम्भन्ना गरेर होस् भिथकीय संस्कारद्वारा बांधिएको त्यो संगीत धारा शास्त्रीयतामा मात्र सीमित छैन । जसरी शास्त्रीय संगीतभित्र लौकिक यथार्थको प्रतिविम्बन गुञ्जिएका छन् त्यसरी नै लोक संगीत भित्र पनि निश्चित विधि-व्यवस्थाहरुलय, ताल र सुरको संगति देख्न सकिन्छ ।

नेपाली लोक संगीत मानव जातिका विविधता बीच हुर्किएको छ । सामाजिक जीवनका अनेक उकाली ओराली र जय पराजयसंग, संघर्ष र समन्वयसंग सन्तुलन कायम गर्दै सजातीय संस्कार र अन्तरजातीय वहिष्कारद्वारा समृद्ध हुदै आइरहेको छ । गाथा, गाइनेगीत, सबाई, असारे

गीत, पर्व गीत, भयाउरे, सोरठी, घाटु, कौरा, स्थाली, सेलो, साकेवा र संगिनी जस्ता रूपहरु यस्तै समृद्ध लोक संगीतका सम्पत्ति बनेका छन् । गाथामा पनि वीरगाथा र लोकगाथा बलियो परम्परा भएको सांस्कृतिक निधि हो । हुङ्का पश्चिम नेपालको लोकजीवनमा प्रचलित अर्को महत्वपूर्ण लोकसंगीत मानिन्छ । वागिनाको सुन्दर प्रयोगमा चम्पूको लालित्प छद्दै यसको प्रयोग हुने गरेको छ । यसमा स्थाली र भयाउरेलाई समेत मिसाएर तन्काउने पनि गरिन्छ । यो विशेष गरी आख्यानपरक हुन्छ । वीचमा प्रहसन मिसाउने, रंगमन्धीय नाटकमा जस्तै अभिनय गर्ने र गीतिमय नृत्य रहने हुँदा मनोरञ्जन र शिक्षा संगसंगै सम्प्रेषित भइरहेको हुन्छ । लोकसंगीतभित्रै मंगल गीको पनि प्रयोग पाइन्छ । शास्त्रीय संगीतमा जस्तै शुभकामना बांड्ने, आशीष दिने रूपहरु यसभित्र पनि पाइन्छ । सगुन साट्ने नाममा, बिदाइ हुने काममा र हर्षबढाईका ठाममा मंगलगीतको प्रयोग सान्दर्भिक पनि रहन्छ । यद्यपि मंगल गीत मूलतः अलौकिक शक्तिसत्ता संग सम्बन्धित विश्वासमा अडिएको हुन्छ र त्यसले फगत मानसिक सन्तुष्टिको काल्पनिक आधार प्रदान गर्दछ । असारे गीत कृषिकार्यका फाँटमा गाइने श्रम गीत हो । यसलाई कृतु गीत पनि भनिन्छ । वीरगाथाकै श्रृङ्खलामा कर्खागीत पनि पर्दछ । कर्खा गायनको परम्परा सामन्ती राजा राजारजौटाहरुले आफ्ना गुण र पौरखको बखान फैलाउन भाटहरु, स्तुतिगायक र गाइनेलाई विशेष बक्सिस्स दिएर सुरु गराएका थिए । जंगवहादुरको सवाई, बुद्धिलरानाको कर्खा, पृथ्वीनारायण शाहको स्तुति र महेन्द्रको गुणगान गर्नेहरुले यो परम्परालाई चिनाएका छन् । कर्खा गायकहरु प्रारम्भमा मूलतः गाइने थिए पछि भाटहरु पैदा हुई गए । आजभोलि गाइने र भाट मात्र हैन पैसामा बिक्ने मानसिक दासहरुको ताँती देखा परेको छ । कर्खा वीररस प्रधान मात्र नभै करुणा र दयाको भावमा पनि गाइन्थे । तर पनि ती सामन्ती घरानियाहरुकै आंगनभित्र घुम्दथे । सारङ्गीको भीठो धूनसंगै कर्खा गाइन्छ र यसलाई ऐतिहासिक गीति-नाटक सरह प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

नेपाली आधुनिक संगीत मूलतः पाश्चात्य विचार शैली र संस्कारद्वारा प्रभावित एवं तदनुकूलको वागिना हो । चाहे त्यो एशियाली अथवा युरोपेली ढाँचाको होस् संगीतका सम्पूर्ण साजबाज, स्वर संगति र संयोजन शास्त्रीय संगीतको भन्दा अलग र लोक संगीत भन्दा भिन्न रहेको हुन्छ । अंग्रेजी वा हिन्दी चलचित्रहरुमा प्रयोग गरिएका संगीतहरुको प्रभाव वा अनुकरणद्वारा निर्मित भएका यसप्रकारका गीतहरुमा मूलतः मायाप्रीति, लिंगभेद र निराशा रहेको पाइन्छ । औद्योगिकीकरणले पैदा गरेको नाफामुखी सोच, शहरीकरणद्वारा उत्पन्न विषमता र महाजनी सभ्यताले हुर्काएको विलासी संस्कारमा लुटपुटिएको, अलिकता स्वदेशी अलिकता विदेशी सांगितिक

विशेषता लिएर आधुनिक नेपाली संगीतले आफूलाई खडा गरेको देखिन्छ । पश्चिमी वाजाको टाइटाइ दृढ़दृढ़मा उफने पप, रक र डिस्को नाच, गाली गरेको भै कराउने गीत र कुरुप संगीतले पूँजीवादी साँस्कृतिक अराजकतालाई नै प्रकट गरिरहेका छन् । त्यसो भएकाले नै रामशरण दर्नालले- “यस प्रकारको संगीतलाई आधुनिक नेपाली संगीत भन्न कदापि मिल्दैन” भनेका हुन् । उनी भन्दछन्- “मेरो विचारमा आधुनिक संगीत विशुद्धरूपले सर्वथा नयाँ, मौलिक संगीत संयोजनमा पूर्णरूपले रङ्ग मिलेको उत्तम कलाकृति जस्तो हुनु आवश्यक छ ।”

नेपाली संगीतका यी तीन रूपहरूका अतिरिक्त केही विज्ञ जनहरूले यिनीहरूका मिश्रित रूपहरूको चर्चा गर्दै लोक आधुनिक र लोक शास्त्रीय रूपको उल्लेख गरेका छन् । परन्तु यी पछिल्ला रूपहरू मिश्रण मात्र भएकाले अलग अलग वर्गीकरण गर्नु पर्ने लार्दैन । रोचकता र मौलिकताको खोजीमा मिश्रित रूप निर्माण गर्नु प्रयोगप्रक पक्ष हो । शास्त्रीय, लोकीय र आधुनिक रूपलाई जातीय र क्षेत्रीय विशेषता मिसाएर पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । अन्तर जातीय सांगीतिक उत्पादनका रूपमा संयोजन गरिने यस्तो संगीतले एउटा बेर्गलै र नयाँ मिठास पनि दिने गर्दछ । तर त्यसका लागि मिश्रण प्रकृयामा कुशलताको आवश्यकता पर्दछ ।

नव वर्ष २०५७ को सुखद उपलक्ष्यमा
समस्त नेपालीहरूमा हार्दिक मङ्गलमय
शुभकामना ।

नेपाल बैंक लिमिटेड

नेवारी सम्प्रदायका बाह्रमासे लोक गीतहरु

- सुभाषराम लाञ्छी

नेपालको परम्परागत सांगीतिक क्षेत्र ठूलो छ। त्यसमा पनि नेवारहरुको आफैनै लामो सांगीतिक इतिहास छ। विभिन्न चाडपर्व, जात्रा, उत्सवमा बजाइने धा:, धिमे, दापा खिं, नगरा, पश्चिममा, नायखिं जस्ता अनवद्ध वाद्य म्वहाली, नेकू काहा, पेंगा जस्ता वाद्यहरु ठाउँ अनुसार बजाइने बाजाहरु, विभिन्न तालहरु, ग्वराहरु अनि समय अनुसार गाइने विभिन्न लोक गीतहरु, ऋतु गीतहरु, स्तुति गीतहरु त्यस्तै एकै दिनमा पनि विभिन्न पहरमा गाइने व्यांचुली, पद्मजति, विभास, नाथ, कोला जस्ता रागहरु आदिले नेवारहरुको सांगीतिक सम्पन्नताको परिचय दिन्छ। तर निर्विवाद रूपमा नेपाल भित्रका कुनैपनि जात वा सम्प्रदाय भित्रको संस्कृति समग्रमा नेपाली संस्कृति हुन्छ र यसलाई संरक्षण गर्नु प्रत्येक नेपालीको कर्तव्य हुन आउँछ। यस्ता अनगीन्ति गीतहरु छन् जुन विशेष समयमा वा पर्वमा मात्र गाइन्छ अरु वेला गाइदैन वा गाउनु हुन्न। त्यस्तै बाजाहरु र तालहरु पनि। यही बारे यहाँ केही चर्चा गरिएको छ।

कैनैपनि भाषा वा जातिमा लोकगीत हुन्छ। लोकगीतको सूजना जनस्तरबाटै हुने हुँदा लोकगीतमा स्थानीय जनताको सुख, दुख, पीडाको कुरादेखि सांस्कृतिक र सामाजिक जीवनको भल्को हुन्छ। किसान वर्गमा खेतमा काम गर्दै रमाइलोमा नै गीतहरु प्रस्फुटन भइरहेका हुन्छन्। किसानका छोराछोरीहरु बेलुका धागो बनाउँदा युवा युवतीहरु बीचको ठट्यौलीमै पनि लोकगीतहरुको प्रवाह भैरहेका हुन्छन्। यस्तै लोकगीतहरु मध्ये थिमिमा गाइने एक लोकगीतको अंश यहाँ प्रस्तुत छ -

वलंगत सिमुले स्वमुवास्या धलन दान्य
थुगु छंद्र रूपन जी हे छीन: तोलते
यो धरमया फल लाहाय जुलसा

फल्चा म्ये (पाटी गीत) भनिने यस्ता गीतहरु गाउन विशेष प्रतिभाको जरुरी पर्दैन र पाटीमा बस्दा जो सुकैले पनि गाउन सक्दछ। अन्वेसक छत्रबहादुर कायाथका अनुसार यो गीत नेपालभाषामा भेटिएका गीतहरु मध्ये सबैभन्दा प्राचीन गीत हो। त्यसकारण यो गीत नेपालभाषा साहित्यको लागि मात्र नभै नेपालको धार्मिक, सांस्कृतिक र सामाजिक इतिहासको लागि पनि अत्यन्त महत्वपूर्ण लोकगीत हो। यो गीत थिमिको गौरव हो। यो गीतमा सोमवारको उपासना र पीपलको

पूजादेखि शुरु भएर प्रेमका भावनाहरु तरंगित भएका छन् । यो गीत श्री प्रान मोल राजा (भक्तपुर, ने.स. ६४३-६७०) को राज्यकालमा अज्ञात कविले रचेका थिए ।

बाहमासे गीत जुन समयमा गाएपनि हुने गीत हो । यसरी नै धा:, धिमे जस्ता खरी नभएका बाजाहरु पनि जुन समयमा पनि बजाउन मिल्ने भएकाले यी बाजाहरुलाई बाहमासे बाजा भन्न सकिन्छ । नेवारहरुमा सबैभन्दा प्रचलित 'गुलित फसात' बाहमासे गीत 'लंताल' मा गाइन्छ ।

गुलित फसात विय तेना कृष्ण

दरशन विव जित करुणा तयाव ॥ धु ॥

यस गीतमा तरुणी युवतीको भावना लुकेको छ । कति फसाद दिन लाग्यौ कृष्ण दर्शनदेउ मलाई करुणा राखी भन्दै कृष्णको स्तुतिमा प्रकृतिको वर्णनसँग आफूलाई परेका पीडाहरु तुलनात्मक रूपमा वर्णन गरिएको छ । जस्तै

जेष्ठस चमेली, चस्वान, जिलस्वां

आषाढ सिनाज्या होयाचोन चंपास्वां
गृष्मया तापन सहलपे मफया

याना विव प्रभु छिन शीतल ननान रे
[भावार्थ-जेठमा चम्पा, चमेली, जुही

असारको रोपाई फुलिरह्यो चंपाफूल
गृष्मको सन्ताप सहन म सविदन

गरिदेउ न मलाई प्रिय छिटो शीतल]

वैशाख महिना रोग व्याधी फैलिने समय हो । राजा रणवहादुर शाहकी महारानी कान्तिमति शीतला रोगबाट मरेपछि देशमा कचिमचा (काँचो बच्चा) राख्न नपाउने भ्याली पिटेर घोषणा गरे । यस्तो हुकुम राजाबाट भएपछि खाने चिउरा काखी च्यापेर, एउटा बच्चा पिठ्यूमा बोकेर, अर्कों काखी च्यापेर र अर्कोलाई धिसारेर तामाकोशी पारी लगेको हृदय स्पर्शी विरहको भावना अभिव्यक्त भएको गीत यस्तो छ -

सितला माजु स्वहुने परजाया थधिन हवाल

न्यनामदु खनामदु कचिमचा तयमदु

महाराजाया हुकूम जुल.....

छम्ह मचा लुकुछिसे, छम्ह मचा व्यकुच्यासे

छम्ह मचा लुतुलुसे वने.....

यसै गीतमा यो बालक रहे जोडी परेवा उडाउँछु, सुनचाँदीको कन्दफूल चढाउँछु भनी शीतला माईलाई विन्ती चढाए तापनि चिसो लागेर बालक

मरेपछि आमाबाबु छाती पिटीपिटी रोएको र मरेको लाश जलाउन र खाल्डोमा पुर्न नपाएपछि तामाकोशीमा खसाल्नु परेको वेदना पनि प्रस्तुत गरिएको छ । अतः शीतलामाई दुख नदेउ सहस्र विन्ती तपाईलाई, लोकको कल्याण गर भनी अनुरोध गरिएको छ ।

मते मते सितला माजु सहश्र विनति छिके
याहुने लोक उधार

वैशाखमा फैलिने रोगव्याधी शान्त पार्न यो गीत वैशाखमा गाउने गरिन्छ ।

ज्येष्ठ महिना धानको वेर्नाको लागि वीउ छर्ने समय हो । यो समयमा गाउने गीतलाई 'पुवारी म्ये' भनिन्छ । जस्तै -

सिरसाया हेकू जिमि दाइचां व्यूगु
व हेकू कासानिसें मन थातय् लात
उल्सानिसें मन फर्के जुल

आफ्नो दाजुले विग्रेको तान सबै हाँसी हाँसी बनाइदिएको र त्यसमा बुनेको लुगा लगाएर आफ्नो दाजु मामाघर गएकोले वहिनी हर्षले गद्गद हुन्छन् ।

वहे लनं फिना दाइचा

पाजु पिन्थाय् वन का

उल्सानिसें मन फर्के जुल

(यस गीतका संकलन रामकृष्ण दुवाल हुन् ।)

असार महिना रोपाईको महिना हो । खेतमा काम गर्ने युवा युवतीहरु प्रेममय बातावरणमा यस बखत 'सिन्हाज्या म्ये' सँगै काममा हराइरहेका हुन्छन् । गृष्म ऋतुको प्रचण्ड गर्मी पछिको वर्षा ऋतुको शीतल बातावरण नै पनि प्रेममय भएकोले अधिकांश गीतहरु माया प्रेमका नै छन् । सिन्हाज्या गीतमा युवा युवतीका मनका अभिव्यक्तिहरु अभिव्यक्त भएका हुन्छन् । जस्तै-

छि व जि व जुल धका ननिकतकन सिल
शरमन पिलुय मछाला न्हाँ

अर्को लोकप्रिय सिन्हाज्या म्ये यस प्रकार छ -

जि वया ला लछि मदुनि छि काय सँ भाय धाल
थुगु छवार लिगनाव दिसँ न्हाँ ॥

जि काय पुताजा लिगने मखु भलिचा

जि कायया लजगाल मदु न्हाँ ॥

विहे भएको एक महिना नहुँदै आफ्ना पति ल्हासा जाने कुराले पत्नी पीडित हुन्छन् र एक बार रोक्नको निमित्त आफ्नो सासूलाई पनि विन्ती

भाउ गर्दिन तर परिस्थितिको अगाडि घुँडा टेक्नु पर्ने हुन्छ । एक दुई वर्षपछि फर्की आउने बाचा गर्दै दाहिने हातले सगुन थापेर देव्रे हातले आँसु पुछ्दै पति ल्हासा पुग्दैन् । ल्हासामा आफ्नो पति मरेको खवर सुनेर पत्नी सती जान्धिन् तर तीन वर्षपछि फर्केका उनका पतिले आफ्नी आमाको मुखबाट यो खवर सुनेपछि पत्नी वियोगले पोल्न थाल्दछ उसलाई । पति परदेश जाने मूल विषयलाई लिएर बनेको अर्को गीत यस प्रकार छ -

भाल प्राण परदेशाय् स्वला दुम्ह मचा वाना
व मचाया ख्वाल खने मन हारे चाइ
जुजु राम हाई हाई रतन

यो गीत भने हिउँ देखिने पुस महिनामा गाइने गीत हो । महाकवि देवकोटाको आफूलाई सबैभन्दा मनपर्ने ग्रन्थ 'मुना मदन' को कथा पनि यही गीतहरूसँग मिल्दोजुल्दो छ । महाकवि देवकोटाको 'मुना मदन' को प्रेरणा नेवार भाषामा अति प्रचलित लोक गीत 'भाल प्राण परदेश.....' (मेरा प्रिय परदेश गए) नै हो । यस कुराको स्वीकारोत्तिः स्व । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले भारतको बनारसमा सम्पन्न एक साहित्य सम्मेलनमा गरेका पनि थिए रे । [हेर्नुहोस 'नकलको संस्कृति कि संस्कृतिको नकल'-विजय, रोशनी मासिक वर्ष ४, अंक ४]

गथांमुगः (गठेमङ्गल) सम्ममा धान रोपाईको सबै कामहरू सकिन्छ र खेतीपातीको व्यस्तताले केही गर्न नभ्याएका किसानहरूको चाडबाडको बाढि यही दिनदेखि शुरु हुन्छ । गठेमङ्गलको दिनमा घरका सबै परिवारहरू नुहाइ धुवाइ गर्दैन र घर पनि सफा गर्दैन् । यही दिनदेखि सिन्हाज्या गीत गाउन पनि बन्द हुन्छ । भलभल अष्टमी (असार कृष्ण अष्टमी) को दिनदेखि खरी भएका बाजाहरु जस्तै- दापा खिं, पश्चिमा, क्वचाखिं आदि बजाउन नहुने मान्यता अहिलेसम्म पनि विद्यमान नै छ र गठेमङ्गलकै दिनदेखि खरी भएका बाजाहरु पनि बजाउन शुरु हुन्छ ।

गठेमङ्गलदेखि इन्द्रजात्रासम्म 'तुकाज्या म्ये' गाउने प्रचलन छ ।
तुकाज्या म्ये - निम्ह तिपू तुका वना

बल्ल बान्हि जाल
बजि नयेनु मिसा धया
जिं छु नके धाल
कनि छुया: नयेनु धयां
छुसि मदु धाल

गुंला (नेपाल संवतको एक महिना) लाई वौद्ध पवित्र महिनाको रूपमा लिन सकिन्छ । एक वर्षलाई चार युगमा बाँड़दा यो महिना कलियुग भित्र पर्छ । यस समयमा वर्षा हुने, रोग व्याधी आइपर्ने र अन्न नभै अनिकाल पर्ने हुँदा यो महिनाभर (श्रावण शुक्ल प्रतिपदा देखि एक महिना) विहान विहान गुंला बाजाको साथ उपत्यका र बाहिर समेत वही, बहाल, चैत्य तथा विभिन्न धार्मिक स्थलहरुको परिकमा गर्ने र दर्शन गर्ने गरिन्छ । यसरी वही, बहाल चैत्य आदि परिकमा गर्दा विशेषतः भगवान् बुद्धका भक्ति गीतहरुको लयमा बाजाहरु बजाउने गर्दछन् (गुंलामा अरु बाजाहरु पनि बजाउने भए पनि 'धा:' र 'नायखि' लाई गुंला बाजाको नामले संबोधन गर्ने गरिन्छ ।) ती गीतहरुमध्ये केही लोकप्रिय गीतहरु निम्न हुन -

गुरुजु जय नमो श्री बुद्ध भगवान
लुम्बिनी वनस विज्याक ॥ धु ॥
(ताल-जति)

■ ■ ■
कच्छपाल परवत चोस वसलपा दिल वस
अमिताभ शिर तसे ध्यान ॥
(ताल-लं)

■ ■ ■
सुधव राजकुमारया म्ये
(ताल-प्रताल)

यो समयमा गाउने ऋतु गीत 'सिलु म्ये' हो । काठमाण्डौको उत्तरमा रहेको सिलु (गोसाइ कुण्ड) मा पति पत्नी सँगै जान नहुने धारणा अहिले पनि छ । सिलु गीतमा यो कुरा अभिव्यक्त छ । सिलु म्ये को एक अंश -

छ व जि व वनेयात जोसी केने मानि,
जोतिस् केना स्वया जिन बाय माली धाल ।
जोतिस् केने छाय प्रभु छि व जि व वने
छि व जि व मोल ल्हुय अति पुण्य लाइ ।
[तिमी र म जानलाई जोशी देखाउनु पर्छ
ज्योतिस् देखाइ सकै मैले विछोड हुन्छ भन्छ ।
ज्योतिस किन देखाउने स्वामी तपाई र म जाओ
तपाई र म नुहाओ अति पुण्य हुन्छ ।]

काय अष्टमी (भाद्र शुक्ल अष्टमी) को दिनदेखि नै 'मालश्री' गाउन शुरु हुन्छ । यसले दशै आएको संकेत गर्दछ । चतुर्मास चार महिना स्तोत्र पढ्ने वेलामा काय अष्टमी (भाद्र शुक्ल अष्टमी) देखि कतिं पुन्ही (अशोज शुक्ल पूर्णिमा) सम्म मालश्री लयमा स्तोत्र पढिन्छ । यो समयमा मालश्री धुनले वातावरण नै हर्षोलासपूर्ण बनाइरहेको हुन्छ । कालिका महाकालीको गुणगान भएको प्रचलित मालश्री गीतको एक अंश यहां प्रस्तुत छ -

कालिका जय, ईश्वरी जय
कालिका जय, महाकाली जय
हाँदे भुत, वेताल गन
जोगीनी दक्ष अन
आनन्द जुल परमेश्वरी जय ॥ धु ॥

कार्तिक महिनाभर भगवान नारायणको पूजाअर्चना हुन्छ । उपत्यकाका चार नारायण इचंगु, सक्वचंगु, विषंखु र शोष नारायणको विशेष उपासना यो समयमा हुन्छ । यो समयमा गाइने राग भने 'धनाश्री' हो । यही धनाश्री लयमा सबैबन्दा प्रचलित गीतको एकअंश यस प्रकार छ -

हे नारायणजु
गुँयासिस रसन विज्याक ॥ धु ॥
निहिन्हिद्धिया स्वता उन
अतिन सुन्दर स्वाल,
जवन चकर जोसे
खवन शंख पुसे ॥

यहाँ नारायणलाई 'गुँया सिस रसन विज्याक' भनिएको छ । यसको अर्थ नारायणजी पर्वत छेउ विराजमान भनिएको छ । उपत्यकाका चारै नारायणलाई यस वाक्यले समेटेको छ । यस गीतको रचना राजा भास्कर मल्ल (ने.स. द२१-द४२) को पालामा भएको हो ।

मालश्री र धनाश्री गीतहरुमा भगवती र नारायणको शक्ति आराधना र यस समयको सांस्कृतिक परिवेशको जीवन्तता पाइन्छ ।

मंसीर (हेमन्त) मा विभास रागमा गाइने करुण रसको एक गीतमा 'हाय हाय बालक अब म कहाँ खोज्ज जाऊँ' भन्दै बनमा फलफूल टिपेको ठाउँमा पञ्चीहरु रोइरोइ कराएको आवाजले आफ्नो मन दुखेको भाव र बालक खोज्ज गएको भावना अभिव्यक्त छ । यो गीतमा बालकको विछोडमा हिजोको दिन सम्भी महाराज विश्वन्तरकी महारानीको मन रोएको दृश्य प्रस्तुत गरिएको छ । महाराज विश्वन्तरले आफ्ना सन्तानहरु दान गरेपछिका दृश्य यसमा प्रस्तुत भएको छ ।

हायहाय बालक गन वना स्वल वने आव ॥ धु ॥
 वंको वनस स्वान फल खानाव च्वना थास
 भंगः पंछी ख्वसे ख्वसे हाल,
 नुगल मछिंसे वल - २
 बालक मचात निं स्वल वने ॥

मंसीर महिनामा धान घर भित्र्याएपछि यःमरि पुन्ही (धान्य पूर्णिमा) का
 दिन घर घरमा चामलको पिठोको यःमरि वनाएर खाने चलन छ र यही
 दिन वेलुकी पख केटाकेटीहरु समूह मिली घरघरमा यःमरि मारन जाँदा
 गाउने गीतको नमूना तल दिइएको छ ।

त्यःछिं त्यः बक्षिं त्यः
 लातापाता कुलेचां जुसें त्यः
 व्यूसा ल्यासे, मव्यूसा बुरी

मिलापुन्ही (पौष शुक्ल पूर्णिमा) देखि होली सम्म गाइने वसन्तका गीतहरुमा
 भने विषयको व्यापकता पाइन्छ । वसन्त गीतहरु वातावरणीय भल्का
 दिने, श्रृंगार रस र हाँस्य रसका गीतहरु अनि दैवी उपासनाका गीतहरु पनि
 छन् । जस्तै -

श्याम सुन्दर वसन्त वेलस,
 राधा वा म्हितल वनाव

वृन्दा वनस बाजन थानाव - ३
 कथ तल, तसाल, मृदंग, धोलक, दापाखिन
 नगरा, जन्तर, तमरा, दारादारा खन्दनी राधा व .....
 [यो गीतको अन्तरामा विभिन्न बाजाहरुको वर्णन छ ।]

हान छको हाः वा रे भंगःचा
 जिन न्यनाव चोने ॥ धु ॥
 वाउँगु सिमा चोस ह्याउँम्ह भंगःचा
 वासुरी पुयार्थे हाल रे ॥

[हरियो रुखमा रातो पंक्षी वासुरी बजाएको जस्तै
 करायो भनी वसन्तको प्रकृति वर्णन यो गीतमा छ ।]

यस्तै फागुनको हो होलीको समयमा गाइने होली गीतहरुमा भने
 ख्याल ठट्टाले भरिएका गीतहरु नै धेरै देखिन्छन् । जस्तै-

होलीया मेला तंचाया ला ल्यासे
अवीरं छंगु ख्वा: हिसि दयेका वी

■
चां दंक बजि तये, हँख्खँय् निगः कालाः तये
जिचाभाजु वइ वले खापा काका त्थये

■
गोपी मुडाव वन वडाव
कान्हु व नाप फागु म्हिताव ।

चैत्र महिनामा पाहांचःहे (पिशाच चतुर्दशी) र विस्केट जात्रा
वरपर गाइने 'धातु' गीतहरुमा भने नैराश्य, विरक्त भावना मात्रै
भेटिन्छन् ।

थथिंजाःगु रसरंग तोलताव हरि जि गन वने ॥ ४ ॥

मचा वेलस रस जिन मसियाव
चान्हन्हिनं म्हितल जि जुया ॥ १ ॥
बइस जि जासे वल सह याय मफया
पासा छम्ह मदयाव दुःख ॥ २ ॥

केही थाहा नभएको बालिकालाई सानैमा विवाह गरि दिएपछि
बाल्यकालमा विवाह भएको पुरुषसँग जीवन बिताउन पाउँछु भनी खेल्दाखेल्दै
तरुणी भएको र आफूलाई बाल्य अवस्थामा विवाह गरिरिएका पुरुषले अकेँ
केटी विवाह गरेकोले आफू अलपत्रमा परेको र रातदिन उही पुरुष सम्भी
रुदै बस्नु परेको र जोगिनी हुनु परेको हृदय विदारक कथा यो गीतमा छ ।
..... करमस चोसे हल जोगिनी जुय माल

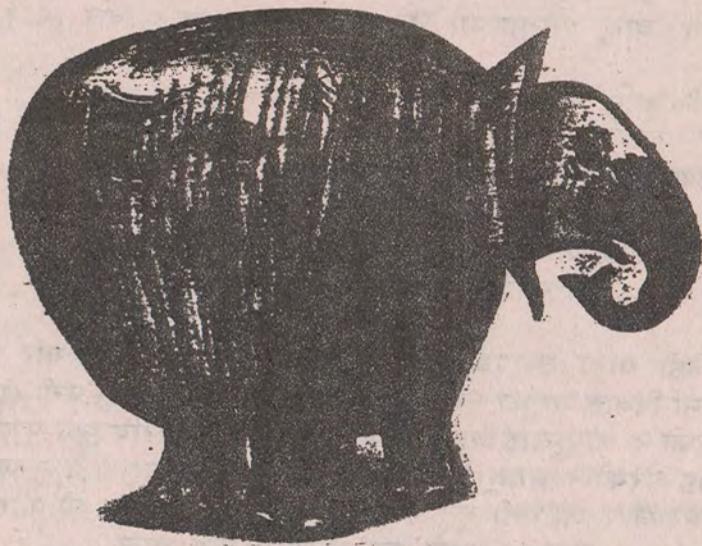
चाया चच्छ न्हिया न्हिच्छ सपनास केनेहल
चाया चच्छ खोयाव चोना जि

यो गीत पृथ्वी वीर विक्रम शाहको पालामा लेखिएको हो ।

We are
committed
to preserve our
Heritage.

Visit Nepal through us

For details
contact your Travel Agents

or

Chitwan Jungle Lodge
Durbar Marg, P.O. Box: 1281
Kathmandu .

Tel.: 228918, 228458

Fax: 977-1-228349

E-mail: wildlife@resort.wink.com.np
website: www.nepslonline.net/junglelodge

नेपाली लोकबाजा संग्रहालय के हो ?

नेपाली लोकबाजा संग्रहालय संघ-संस्था दर्ता ऐन २०३४ को दफा (४) अन्तर्गत काठमाण्डौ जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा २०५४ सालमा दर्ता भएको एउटा गैरसरकारी संस्था हो । विश्वमै सांस्कृतिक विविधताको दृष्टिकोणले अति धनी मानिएको हाम्रो देश नेपालमा विभिन्न जाति, जनजातिहरुका वीच विद्यमान विभिन्न लोक बाजाहरुको उचित संरक्षण र सम्बद्धनको अभावमा ती बाजाहरु विस्तारै लोप हुने कममा रहेकाले त्यसो हुन नदिनु वर्तमान समयमा राष्ट्रिय आवश्यकता भएको महसुस गरी यो कार्य संगठनात्मक रूपबाट मात्र संभव देखिएकोले सोको लागि नेपाली लोकबाजा संग्रहालय स्थापना गरिएको हो ।

उद्देश्यहरु :-

- १) नेपालको परम्परागत लोक बाजाको संकलन र प्रदर्शन गर्नु ,
- २) नेपाली समाजमा देखिएको सांस्कृतिक न्हासप्रति जनचेतना विकास गर्नु ,
- ३) राष्ट्रिय, अन्तराष्ट्रिय रूपमा नेपाली लोक बाजाको प्रचार गर्नु ,
- ४) नेपाली समाजमा लोप हुदै गइरहेको राष्ट्रिय सम्पदा र संस्कृतिप्रतिको भावनामा सचेतना जागृत गराउनु ,
- ५) नेपाली लोक बाचवादकहरुको अभिलेख राख्ने र उचित सम्मानको व्यवस्था गर्ने ,
- ६) लोकबाजा बजाउने, बनाउने प्रविधिको विकास गर्ने ,
- ७) लोकगायन तथा लोकबाजा सम्बन्धमा आवश्यक अनुसन्धान गर्ने ,
- ८) क्रियाकलापहरु .-

हालसम्म यस संस्थाले नेपालमा विद्यमान करिव २०० लोक बाजाहरुमा भण्डै ७० बाजाहरु संकलन गरिसकिएको छ यसैगरि नेपाली लोकबाजाहरुको प्रदर्शनी र बाजा प्रकाशनमा संग्रहालय जुटेको छ ।

संग्रहालयका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष	रामप्रसाद कंडेल
उपाध्यक्ष	रामकुमार श्रेष्ठ
सचिव	टड्ढ उप्रेती
कोषाध्यक्ष	नन्दा शर्मा
सदस्य	यादवराज पाठक सुरेशचन्द्र प्रधान शारदाप्रसाद धिताल